

CAT

VOL. 3. N° 5
UNA INTRODUCCIÓ AL DEBAT SOBRE EXPERIÈNCIES
ARTÍSTIQUES COL·LECTIVES I DE PARTICIPACIÓ
EN EL CONTEXT URBÀ

Coord. **Teresa Marín García**,
 Universidad Miguel Hernández de Elche, Espanya –
 Professora a la Facultat de Belles Arts d'Altea –
 Laboratori d'Interferències Artístiques i Medials (IAM-lab)

Context i situació de les experiències artístiques col·lectives i de participació

En els últims anys hem assistit a una progressiva i creixent revaloració de la participació i del col·laboratiu vinculats a les pràctiques artístiques. Aquest fenomen no és nou en l'àmbit de l'art. Les avantguardes artístiques d'inicis del segle xx o l'art experimental dels anys 60 i 70, també van ser períodes d'auge del col·laboratiu. De manera similar a com va ocórrer en els períodes anteriors, el reconeixement del col·lectiu, quasi convertit en fenomen *de moda*, es va incrementar de manera més o menys simultània a l'emergència de mobilitzacions socials i polítiques.

En el context actual convé considerar la influència de nous factors específics, com el desenvolupament tecnològic, l'expansió i accessibilitat de la xarxa o la globalització, els quals, sens dubte, estan sent claus en la regeneració i reformulació del col·lectiu i el participatiu en àmbits molt diversos. Múltiples situacions recents ens permeten visibilitzar l'auge d'aquests conceptes i el seu potencial transformador en diferents àmbits. Alguns exemples d'això podrien ser: les mobilitzacions ciutadanes com a denúncia de diversos abusos dels poders econòmics o polítics, els reclams de models democràtics més participatius (creixents des de 2011), l'expansió de cooperatives de consum, el creixement d'apps d'intercanvi social, o les xarxes d'investigadors per a desvelar corrupció a escala local i internacional, etc. Tots aquests els podem entendre com a fenòmens de resistència col·lectiva. Davant d'això, qualssevol de les múltiples formes del poder tracten d'activar ràpidament estratègies defensives de control, invisibilitat o apropiació d'aqueix potencial col·lectiu. Per exemple, intentant imposar un model de transparència (unidireccional) com a mecanisme de control, exercint una creixent vigilància de l'espai urbà i de l'espai virtual, promovent canvis legislatius per a controlar les mobilitzacions socials i reunions en espais públics, o delegant en la col·laboració ciutadana els seus desistiments de funcions públiques, entre unes altres.

Aquests temes i preocupacions actuals han estat abordats de manera recurrent en els últims anys des de les arts d'una manera més lliure i experimental que la permesa en altres àmbits. Així, des de l'art s'han experimentat múltiples i diverses pràctiques col·lectives i participatives, entre el lúdic i el compromís. Pràctiques artístiques que han permès visibilitzar, i de vegades anticipar, a manera de laboratori metodològic, conflictes, debats i transformacions socials de gran rerefons per al present.

Considerant el context actual, sociocultural, polític i artístic, l'objectiu principal del present monogràfic ha estat convidar diversos autors a repensar de manera crítica l'evolució i l'estat actual del col·laboratiu i del participatiu en les arts, amb la consideració de l'urbà com a marc contextual i relacional.

A partir d'aquesta proposta inicial es van plantejar diverses línies de debat que podien comprendre tant l'aproximació teòrica com l'estudi de casos pràctics generats en diversos contextos. Entre les línies que se suggerien per a iniciar aquest debat es plantejava reflexionar sobre el paper de les arts en múltiples processos participatius i col·laboratius que es produeixen en el context urbà, així com el significat i el valor que té avui la participació i la col·laboració en les pràctiques artístiques contemporànies. Tots dos casos solen tenir com a objectiu activar o generar transformacions dels contextos específics en els quals actuen. Altres línies suggerides proposaven indagar els tran-

sits entre art, educació, acció política o social; el paper de mediació de la tecnologia en els processos col·laboratius i participatius o la reflexió metodològica sobre les mateixes pràctiques col·lectives. S'apuntaven uns altres possibles temes que poden emergir dels processos col·laboratius com ara: la construcció d'imaginari visual, narratives i representacions culturals, el desenvolupament de formes d'autogestió, la crisi dels models de representació o el paper de l'institucional.

Considerant el caràcter interdisciplinari de la revista *kult-ur* que acull aquest monogràfic, i conscient de la necessitat d'aportar claus d'ancoratge a persones alienes a l'esdevenir de l'art contemporani, voldria situar en aquesta introducció algunes qüestions bàsiques que crec que ajudaran a contextualitzar millor moltes de les reflexions i experiències recollides en aquesta secció, alhora que puguen permetre establir pistes i connexions amb altres temàtiques bàsiques i fundacionals de *kult-ur* sobre les cultures emergents a la ciutat.

Convé recordar que, des d'inicis del segle xx fins avui, múltiples pràctiques artístiques han apostat per experimentar vincles entre art i vida. Per a aquestes pràctiques l'entorn urbà ha estat un espai clau de referència, de reflexió i d'acció. Posar el focus en la vida va suposar, en l'origen, un qüestionament profund de les belles arts tradicionals i de la majoria dels valors claus que sustentaven el sistema de l'art fins a aqueix moment. Aquest tipus de pràctiques van sorgir des d'enfocaments crítics, plantejaven un salt d'eix en els criteris establits fins llavors del que es considerava l'activitat artística. Pensar en el vincle art-vida implica prendre consciència d'una activitat situada, contextualitzada i relacional. L'art (considerat en inici com una activitat plàstica i visual) es va convertir així, especialment des dels anys 60 fins avui, en un àmbit d'experimentació sensorial i conceptual. L'art explora diàlegs amb la cultura visual del carrer i amb altres arts (sonores, performatives o culinàries), al mateix temps que comença a temptejar els límits disciplinaris, transita i s'hibrida amb altres àmbits del coneixement (ciències, política, sociologia, antropologia, etnografia, psicoanàlisi, comunicació o educació...). Fruit d'aquestes indagacions, les pràctiques artístiques experimentals es reformulen, es prioritza el procés sobre el producte, l'acció i el concepte sobre l'objecte, l'actitud i el posicionament sobre la tècnica o els recursos formals representacionals. Al mateix temps, aquestes pràctiques, posen en escac aspectes essencials sobre els quals s'ha sustentat el sistema artístic, com ara: el paper de l'«autor» i de l'«espectador», el valor mateix de la idea d'autoria, el concepte de representació, la concepció de l'objecte artístic, les formes de producció i de gestió, o el mateix valor de les institucions i sistema de validació de l'artístic, entre uns altres.

En aquest procés de transformació de l'activitat artística, la seua redefinició social i els criteris de valor, el col·laboratiu i diverses formes participatives han tingut un paper essencial. En l'àmbit de les arts visuals, tradicionalment, els aspectes col·laboratius dels processos creatius i productius han estat invisibilitzats. No és que no existiren, sinó que no es valoraven; en principi, per considerar-los aspectes merament instrumentals o irrellevants; més recentment, perquè en certs períodes no ha interessat ideològicament el seu potencial qüestionador.

En el context de l'art, posar el focus en el col·laboratiu, i les diverses pràctiques i qüestions que es deriven d'açò, ataca de ple la idea del «geni» o d'«autor» tradicional, considerat de manera sobreentesa com a: individual, home, occidental, blanc i heterosexual. Reconèixer-se com a autor col·lectiu, o atorgar (o provocar) un paper actiu a l'espectador en el procés de configuració de l'obra, no són només qüestions formals, o merament productives o logístiques. Són l'explicitació d'una presa de posició ideològica, gestos conceptuals que modifiquen les relacions de sentit i significat de l'obra, accions de calat polític, actes crítics que violenten l'establert i forcen a posar el focus en altres valors, altres *maneres de fer*, altres temes d'interès, altres discursos. A partir d'aquestes posicions comencen a explorar-se altres vies per a la pràctica artística, altres concepcions de l'artístic i la seua funció, altres maneres de fer, altres circuits i llocs per a l'art (més enllà del museu, la galeria d'art, o l'educació acadèmica), o bé altres maneres d'entendre la funció i la gestió de les institucions artístiques.

En l'actualitat, com ja hem apuntat, les pràctiques artístiques contemporànies que integren diverses maneres de participació i de col·laboració com a instruments claus del seu quefer, són cada vegada més abundants. Especialment les que centren el seu interès en l'experimentació contextual i relacional, en el sociocultural, el polític, l'etnogràfic, així com les que es vinculen a l'ús crític de les noves tecnologies o de la xarxa. Malgrat que la majoria d'elles poden considerar-se pràctiques posicionades i crítiques i tracten d'exercir un paper qüestionador i transformador en diversos contextos socioculturals, no estan exemptes de patir processos de domesticació i de desactivació des de diferents fronts. Així, en l'actual context neoliberal, posfordista i globalitzador, aquestes pràctiques artístiques s'enfronten habitualment a situacions conflictives com ara: el difícil diàleg entre l'instituent i la institució, que constantment intenta apropiarse de les pràctiques emergents; o la mateixa inèrcia que genera la visibilitat massiva de certes pràctiques, convertint en moda superficial allò que es popularitza.

Fils de lectura entorn de les experiències artístiques col·lectives i de participació en el context urbà

Situat aquest marc referencial introductori, em sembla interessant observar diverses possibilitats de lectura del present monogràfic. Així, a més de la lectura independent de cada text, anime a rastrejar-hi algunes línies temàtiques transversals entre diversos articles, que abordant qüestions similars conviden al debat, a través del contrast de situacions i dels seus matisos reflexius.

En els textos que componen aquest monogràfic destaquem com a element comú, en la majoria d'ells, l'interès per la reflexió epistemològica sobre les pràctiques artístiques col·laboratives i participatives. Això es veu reflectit en la importància que s'atorga a la identificació i a l'estudi d'aspectes metodològics i la necessitat d'una permanent redefinició terminològica d'un vocabulari comú i recurrent. Així, apareixen termes aparentment sinònims com: col·laboració, participació, cooperació, interacció, comuna o procomuna, i els adjectius derivats: col·laboratiu, comunitari, etc. Sobre aquests conceptes, convé atendre tant als matisos i diferències conceptuals com a l'evolució i redefinició dels mateixos. Relacionat amb aquestes qüestions terminològiques i el seu esdevenir, en diversos articles s'alerta i constata, des de diferents perspectives i situacions, sobre els perills del «segregat del llenguatge» que s'exerceix incessantment des de les esferes de poder. Significats pervertits, apropiats i retorçats en una batalla contínua pel domini de la producció de sentit.

Altres conceptes que poden generar recorreguts transversals de lectura entre articles són els relacionats amb la idea de conflicte en el marc del col·lectiu. Així, trobem constants referències a les idees de dissens, antagonisme, resistència, el subversiu, revulsiu, independent o autònom. L'interessant és que tots aquests conceptes, en diferents graus i situacions apareixen en relació al col·lectiu i el social com a explicació de formes crítiques. Aquests temes apareixen tant en el referit a relacions en el context social urbà, com a marcs específics, vinculats als límits i funcions de les institucions artístiques. Convé ací recordar que qualsevol pràctica col·lectiva comporta en la seua essència mateixa la idea de conflicte. Oblidar o obviar aquest aspecte essencial del col·lectiu evidencia una idealització, simplificació superficial o domesticació del potencial d'aquestes pràctiques, per això em semblen de gran interès les aportacions que evidencien aquestes qüestions.

Un últim grup de conceptes que també apareixen de manera coincident en diversos articles són els que fan referència a maneres de fer, metodologies, tàctiques i estratègies d'acció col·lectiva, habituals en pràctiques artístiques que s'autodefineixen com a relacionals, contextuals, polítiques o *artistes*. Aquest interès creixent per la reflexió sobre les metodologies i els processos col·laboratius i de participació sembla tenir una relació directa amb l'auge d'aquestes pràctiques i la necessitat de compartir aprenentatges i conflictes que sorgeixen d'elles. Conceptes com: acció directa, pràctiques situades, resistència cultural, intervenció espacial, o autogestió ens remetent a tàctiques o estratègies d'acció social, en les quals el relacional, la mediació, o el performatiu apareixen també com a eines claus. De manera concreta en molts casos s'esmenten també metodologies habituals en aquests processos, les quals són, en gran manera, fruit de pràctiques híbrides i transdisciplinàries, com el mapatge, les cartografies, l'arxivística, o les pràctiques etnogràfiques.

Si entrem ja en els continguts específics de cada text, presentem en inici un article de **Jordi Claramonte**, el qual ens proposa una introducció a l'estètica modal. Aquest text de caràcter teòric serveix d'introducció reflexiva a alguns conflictes bàsics que plantegen les experiències col·lectives d'acció i intervenció en l'espai públic, des d'àmbits complexos que transiten entre l'estètic i el polític. Reflexions que sorgeixen a partir de les seues experiències de pràctica artística en diversos col·lectius, i que se centren entorn de les «maneres de fer» i «les maneres de relació» situades. A partir d'ací ens proposa tres categories modals que s'articulen entre si: el repertorial, el disposicional i el passatge, com a context situat. Conclou reprenent les teories de Hartmann per a plantejar «maneres de relació» en equilibri dinàmic entre el *necessari*, el *possible* i l'*efectiu* (el que hem de fer, el que podem fer i el que fem). Conceptes interdependents que es necessiten mútuament.

A continuació es presenten diversos articles que aborden, des de l'estudi de casos, diverses pràctiques situades en contextos diferenciats. S'ha agrupat un primer conjunt de textos que analitzen diversos casos del context espanyol, que comprenen exemples des dels anys 80 fins avui.

Jorge Luis Marzo se centra en les pràctiques col·lectives en l'art espanyol en la dècada dels anys 80. Planteja la necessitat de revisar el relat institucional de l'art espanyol d'aqueixos anys, que la transició va

tractar de desactivar, invisibilitant les seues experiències més crítiques o divergents. El text reivindica el paper fonamental que van tenir moltes pràctiques artístiques col·lectives d'aquell període, com a resistència cultural i transmissors d'altres formes de fer, que van ser essencialment crítiques i compromeses amb els contextos social, polític i cultural. Reflexions que parteixen d'un text que recentment acaba de ser publicat per Alianza Editorial i que l'autor ha revisat i ha ampliat específicament per a aquest monogràfic.

Per la seua banda, el text de **Marta Álvarez** mostra un recorregut d'activitats promogudes o vinculades amb algunes institucions artístiques espanyoles (museus, laboratoris de creació, centres de producció artística/cultural, universitats) que han exercit un paper de crítica institucional en els últims anys. Aquests espais han funcionat com a laboratoris d'una nova institucionalitat, han dialogat amb el context social, i han desenvolupat un paper de mediació social i promogut models culturals distribuïts. Aquest article permet complementar la lectura d'altres textos d'aquest monogràfic. Per exemple, és interessant llegir-ho en relació al text de Jordi Claramonte, ja que hi apareixen diverses al·lusions a activitats concretes en les quals va estar implicat.

Per la seua banda, **Ramon Parramon** estudia diversos projectes col·laboratius i xarxes d'artivisme impulsades per l'arquitecte Santiago Cirugeda en diversos contextos locals del territori espanyol, entre finals dels anys 90 i fins a la segona dècada del 2000. És de ressenyar l'anàlisi que proposa de la gènesi i articulació de la xarxa Arquitecturas Colectivas, la qual aglutina a col·lectius, associacions i persones interessades en pràctiques culturals alternatives, amb l'objectiu de promoure la construcció participativa en l'entorn urbà. El text estudia diferents aspectes clau d'aquest treball sistèmic, el qual proposa metodologies i estratègies subversives i col·laboratives per a facilitar l'ús de codis oberts i replicables per a intervenir en l'espai social. En aquest text també podem rastrejar enfocaments dissidents i qüestionaments dels límits de l'institucional.

El text d'**Isidro López Aparicio** i **Vanesa Cejudo** ens proposa un recorregut sobre diverses pràctiques artístiques col·lectives davant els nous escenaris sociopolítics. La seua recerca es centra en l'estudi de casos de pràctiques artístiques participatives i col·laboratives que consideren rellevants pel seu caràcter crític. S'analiza del seu potencial de mediació i activació social de l'espectador a través del pedagògic i de l'autogestió social. Ens proposen una reivindicació del potencial de l'«energia creativa» basada en l'experiència i la participació. Realitzen també una anàlisi de l'actual escena artística per a descobrir-hi les bretxes existents entre la naturalesa de l'acció artística i la cerca/trobada pels seus públics. Finalment, estudien alguns exemples de pràctiques del context espanyol dels últims anys que exploren un interès pel comú amb intenció inclusiva i participativa.

Seguidament, altres dos textos ens ofereixen estudis de casos sorgits en el context local valencià. En el primer, **Emilio Martínez Arroyo**, artista, investigador i membre fundador de la plataforma ciutadana *Salvem Cabanyal*, analitza el paper i l'evolució de l'esdeveniment artístic col·lectiu *Cabanyal Ports Obertes* (1998-2005). Esdeveniment promogut i organitzat pels veïns del barri del Cabanyal de València, com a eina de visibilització de les seues reivindicacions de resistència davant d'un procés d'ennobliment. Actualment, després d'anys de lluita veïnal, s'ha aconseguit paralitzar l'enderrocament del barri i s'ha iniciat un procés de rehabilitació. El text analitza aquestes experiències comunitàries d'apoderament ciutadà i planteja les bases de dos nous projectes col·lectius i crítics, *Cabanyal Arxiu Viu* i *CraftCabanyal*. Projectes que sorgeixen per a possibilitar la continuïtat del treball col·lectiu veïnal, davant els reptes i conflictes del nou escenari social i polític.

Mijo Miquel complementa l'anterior, i analitza el cas d'una altra experiència recent d'estratègies d'autogestió enfront de processos d'ennobliment del barri de Russafa, també a la ciutat de València. L'article analitza, des d'una perspectiva transdisciplinària el cas d'un projecte de reactivació urbana de solars abandonats al barri de Russafa, i els considera «espais d'oportunitat». El projecte proposa redefinir els criteris de salut urbana amb l'objectiu d'establir noves relacions en el territori més col·laboratives, transdisciplinàries i inclusives. Per a això proposa, després d'un estudi del context i de la situació actual del barri, activar estratègies de baix cap a dalt (*bottom-up*), com integrar protocols de participació i governança autogestionats, a través de processos deliberatius que recullen la resolució de conflictes i transformacions urbanes.

El monogràfic conté també dues intervencions d'un context molt diferent, com és Ciudad Juárez a Mèxic. Una de les ciutats més violentes del planeta. Com assenyala **Carles Méndez** en el seu text, aqueixa violència no és causa, sinó resultat del desistiment de les funcions de l'Estat, de la corrupció i dels interessos econòmics, que van més enllà del local. En la seua interessant anàlisi de la situació, planteja molts temes candents que sorgeixen de les respostes col·lectives dissidents. Col·lectius que denuncien el feminicidi i els crims per narcotràfic i extorsió. Experiències d'autogestió que tracten de construir espais comunitaris crítics a través de la cultura com a espais de consciencia-

ció i de mediació social. En aquest context extrem, les respostes col·lectives tenen un sentit de supervivència. L'art ací sacrifica moltes vegades el seu valor estètic en pro d'un valor polític i transformador de la vida. Resulten també d'interès les anàlisis que proposa sobre els intents dels poders per l'apropiació de col·lectius com a estratègies de desactivació de la capacitat crítica de les comunitats locals. Tant en els casos que estudia aquest text com en text que signen **Hortensia Mínguez** i **Judith Zamarripa** destaquen sobretot dues idees: la resistència davant de l'opressió i la recuperació de la memòria social com una manera d'autoestima. En tots dos, l'activitat artística col·lectiva i de participació es planteja com a elements de transformació essencial per a les comunitats locals.

Finalment, tanquem aquest monogràfic amb dos estudis sobre pràctiques col·lectives en context urbà, en les quals el performatiu té un paper fonamental. Tots dos textos es plantegen en el context dels Estats Units, però en dos moments històrics diferents, els anys 70 i l'actualitat. El text de **Jaume Blancafort** i **Patricia Reus** analitza la importància de Lawrence Halprin com a pioner en la reivindicació i l'ús de la participació ciutadana en la redefinició i redisseny de l'espai urbà en els anys 60 als Estats Units. Se centren en l'estudi del procés d'un pla urbanístic participatiu, el *Pla general urbà de Yountville* (1973-1975). Els autors analitzen la importància, en aqueix procés, de diverses estratègies per a conèixer les necessitats i interessos ciutadans: l'ús dels passejos de la consciència com a forma d'activar la consciència del lloc i els desitjos; el taller participatiu, com a forma de recollir les experiències ciutadanes; i el teatre com a mitjà de transmissió d'idees en la planificació. La participació ciutadana es planteja com l'element clau per a generar un bé comú, que prioritza el general sobre el particular.

Tanquem la secció monogràfica, novament en el present, amb el text de **Sofia Fernández Álvarez** sobre un estudi de cas d'arts performatives col·laboratives en l'espai urbà. Aquest article analitza el procés de *Body meets city*, una performance i caminada col·lectiva realitzada a Nova York, en 2015. L'experiència plantejava reflexionar sobre les possibilitats de la pràctica artística per a definir, qüestionar i repensar les relacions entre el cos i l'entorn urbà. L'article ens mostra diferents estratègies experimentades per a involucrar el públic en l'acció artística, l'objectiu de la qual és possibilitar la trobada col·lectiva i l'experiència de transitar la ciutat, així com la reflexió conjunta sobre la vida a la ciutat.

Línies de fuga i altres diàlegs

Fruit del procés de diàleg que ha suposat la preparació d'aquest monogràfic amb l'equip editorial de la revista, altres seccions que es presenten en aquest número també recullen articles que dialoguen amb el monogràfic i als quals m'agradaria fer esment com una manera de prolongar les lectures proposades.

Així, en la secció **Extramurs**, el text de **Luis Serrano** situa algunes qüestions bàsiques per a habitar i transformar, des d'una visió crítica, el dispositiu urbà, producte de la relació entre coneixement i acció. Sobre la base de les teories d'oposició camp-ciutat (Echeverría) i el concepte d'economies-món (Braudel) proposa una lectura de la ciutat contemporània com a dispositiu específic de l'economia-món globalitzada dominant. Aquest escenari, aparentment hostil i contradictori, és al mateix temps un espai de possibilitats per a la reorganització social, en què sorgeixen altres formes creatives i col·lectives de fer i de pensar la ciutat, que poden rebre el suport i ser accelerades per pràctiques artístiques obertes, les quals no participen de l'obtenció de rendes de monopoli (Harvey), forma inherent als mecanismes neoliberals de reproducció urbana.

Per la seua banda, **Txaro Arrazola** proposa un estudi de cas, sobre la Plataforma A, un col·lectiu de dones artistes del País Basc que reivindiquen, des de perspectives feministes, una major visibilitat i reconeixement de les dones en l'àmbit de l'art nacional i local. L'article analitza les desigualtats entre homes i dones, i compara desproporcions entre els processos formatius, el procés de producció i el reconeixement de les institucions artístiques. Recull també aspectes fundacionals i organitzatius del col·lectiu.

A la secció **Stoa**, **Felipe Pantone** ens parla de la seva visió de l'art urbà, del graffiti i del temps en què vivim —que converteix en objecte artístic en els seus murals—, amb motiu de la seva intervenció *Desestabilització Estructural per a Vila-real* en la mostra d'art i creativitat TEST 2016, Vila-real.

Tanca la revista la secció **Biblos** amb la ressenya de **Leonardo Novelo** sobre el llibre de l'arquitecte Markus Miessen, *La pesadilla de la participación*. Un interessant llibre editat en castellà per DPR-Barcelona, en el qual Miessen condensa diversos diàlegs amb autors d'altres esferes del saber entorn de punts crítics sobre el concepte de participació. Hi destaca una extensa conversa amb Chantal Mouffe sobre la idea d'antagonisme. S'hi ressalta la

rellevància de la figura de *l'outsider* com a element de dissens necessari en tot procés participatiu, per a mantenir viu l'esperit crític.

Acollint-me a aquesta metàfora de *l'outsider*, qui s'aventura a participar en terrenys aliens, em vaig llançar a coordinar aquest monogràfic en una revista interdisciplinària entorn de la ciutat com a lloc de trobada de sabers. Espere que la proposta d'aquest monogràfic i els textos que el componen puguin ajudar a activar i mantenir aqueixa xicoteta porta oberta al dissens, i al pensament divergent, tan necessari per a no ser fagocitats pel corró totalitzador del pensament majoritari, el qual s'imposa com a únic. Que les experiències recollides en les reflexions i casos estudiats pels diferents autors puguin ser d'utilitat per a futures experiències col·lectives amb perspectiva crítica, per a seguir aprenent i no deixar d'intentar transformar junts la realitat, per a no deixar de somiar i intentar un futur en comú, esperem que millor.

Finalment, cal agrair les aportacions a tots els autors que han contribuït amb les seues reflexions i sabers en aquest monogràfic i molt especialment al comitè editorial de la revista per la seua confiança en encarregar-me aquesta responsabilitat, així com a l'equip de *kult-ur* pel fluid diàleg i el suport en tot el procés de confecció d'aquesta edició.

El debat continua en la reflexió i en l'acció compartida.